

Історичні постаті краю

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.20.11>

УДК 929.7(477)

Анатолій Костюк

Великі просвітителі української землі початку ХІХ століття Т. Чацький і В. Каразін

Сьогодні українці переживають важкий кризовий період з економічними негараздами, політичними невизначеностями, але і у цих умовах нація не втрачає орієнтиру на наполегливу працю, знання, компетентність, освіченість і розуміння, що найпершим і найважливішим хлібом для молоді є ґрунтовне навчання і учбові заклади в яких його можливо отримати. Говорячи про передбачення майбутнього Аврам Лінкольн казав: «Найкращий спосіб передбачити майбутнє - це створити його». І у творенні майбутньої освіченості українців поляк Тадеуш Чацький на заході (Волинь) і українець Василь Каразін на сході (Слобожанщина), видатні вчені та просвітителі свого часу виявились ключовими особами. Школи, інститути, університети, академії України були плодом цих непересічних особистостей які визначили майбутнє освіти українців. Вшанування пам'яті цих видатних просвітителів і вчених є обов'язком нащадків, не залежно від їх національності. Вони надзвичайно глибоко розуміли важливість та значення освіти і науки. Про засновників значних учбових закладів українській землі 215 років тому, яких вирізняла широка освіченість, підприємливість, високі норми моральної культури, благородство душі і це сприяло розвитку українців та інших національних меншин української землі. Дворянство, шляхта правобережних губерній та Слобожанщини, зорганізовані ними, склали фінансове підґрунтя для діяльності навчальних закладів цих регіонів України на довгі подальші роки. Обоє просвітники прагнули до створення у своєму краї вищих навчальних закладів – один завдяки імператорському указові (університет у Харкові), інший – всупереч останньому (Волинський ліцей у Кременці). Створені Т.Чацьким та В.Каразіном вищі навчальні заклади очікувала різна доля: Кременецький ліцей невдовзі скасували, Харківський же університет продовжує існувати й понині. Однак місія обох доброчинників має стати предметом уважного наукового розгляду як позитивний досвід для наслідування у процесі розбудови сучасної системи освіти.

Ключові слова: наука, Т. Чацький, В. Каразін, Волинь, Харківський університет.

Anatoly Kostiuk. The great scholars and founders of considerable educational establishments Ukrainian the beginning XIX century Tadeush Chackiy and Vasyl Karazin.

Today, Ukrainians are experiencing a difficult period of crisis with economic turmoil, political uncertainty, but even in these conditions the nation does not lose focus on hard work, knowledge, competence, education and understanding that the first and most important bread for young people is thorough education and educational institutions. possible to get. Speaking of predicting the future, Abram Lincoln said, "The best way to predict the future is to create it." And in the creation of the future enlightenment of Ukrainians, the Pole Tadeusz Chatski in the west (Volyn) and the Ukrainian Vasyl Karazin in the east (Slobozhanshchyna), prominent scientists and educators of their time proved to be key figures. Schools, institutes, universities, academies of Ukraine were the fruit of these extraordinary personalities who determined the future of Ukrainian education. It is the duty of the descendants, regardless of their nationality, to honor the memory of these outstanding educators and scholars. They had an extremely deep understanding of the importance and significance of education and science. About the founders of significant educational institutions of the Ukrainian land 215 years ago, who were distinguished by wide education, entrepreneurship, high standards of moral culture, nobility of soul and it contributed to the development of Ukrainians and other national minorities of the Ukrainian land. The nobility, the gentry of the right-bank provinces and Slobozhanshchyna, organized by them, formed the financial basis for the activities of educational institutions in these regions of Ukraine for many years to come. Both educators sought to establish higher education institutions in their region - one thanks to the imperial decree (University of Kharkiv), the other - contrary to the latter (Volyn Lyceum in Kremenets). The higher educational establishments established by T. Chatsky and V. Karazin awaited a different fate: Kremenets Lyceum was soon abolished, and Kharkiv University continues to exist to this day. However, the mission of both benefactors should be the subject of careful scientific consideration as a positive experience to follow in the process of building a modern education system.

Key words: science, T. Chatsky, V. Karazin, Volyn, Kharkiv University.

«Українська історія - і я це вже багато років кажу - це найцікавіша історія в Європі. Самі українці мають це відкрити, щоб потім вони могли презентувати її іншим, щоб зацікавити Україною інших.»

Американський історик, професор Єльського університету Т. Снайдер [1]

1. Історична обстановка і освіта на українських землях часів середньовіччя.

На території Польщі, як і Русі в ХІІІ ст. приходила монгольська орда, але не зважаючи на руйнування, монгольське іго над Польщею і далі на західних територіях Європи не було встановлене. Це стало перевагою в майбутньому для поляків порівняно з українцями, які успішніше розвивалися у сферах суспільних відносин, культури, торгівлі, а ще тому що знаходилися під богословським освітнім впливом влади папи Римського, яка зростала і ширилась.

За часів Київської Русі перші школи почали з'являтися в Х-ХІІ ст., тоді і беруть свій початок Українська освіта і наука. Становлення Української держави це історія становлення мережі шкіл, створення потужних освітянських центрів являлося непростим процесом.

У XVI-XVIII століттях українська культура і освіта розвивались в умовах суперництва католицької і православної церков та у протистоянні імперій: Російської, Речі Посполитої, пізніше - Австро-Угорської. Але таке протистояння позитивно вплинуло на розвиток освіти: відкривалися нові школи та колеґіуми (лат. *collegium* — «товариство, співдружність», колеґіями називали деякі закриті середні і вищі навчальні заклади у Західній Європі й Україні XVI – XVIII століття та Російській імперії XVIII — першій чверті та XIX століття). Першим освітянським центром стала в 1576 році Острозька школа з правами академії, яка мала власну друкарню і була побудована за принципом вищих навчальних закладів Європи того часу.

В 1340 р. помер князь Володимир Львович останній галицький наслідник престолу династії Рюриковичів, військо сусідів українців – польського короля Казимира III захопило землі Галицького князівства і приєднало його до Польського королівства. Однак основна частина руських земель перебувала у складі Великого князівства Литовського, а після укладення польсько-литовської Люблінської унії і освіти Речі Посполитої традиційна освіта України-Руси почала занепадати, а роль католицьких навчальних закладів зростала.

З 1560 р. за реформацію освіти взялися єзуїти або товариство Ісуса, Єзуїтський орден (лат. *Societas Iesu*, скорочено *S.J.*) – найчисленніший християнський чернечий орден Римо-Католицької Церкви. Їх інколи називають «солдатами Ісуса Христа» або «піхотинцями Папи».

Це була дуже цікава чернеча організація, але оскільки Орден єзуїтів не є темою цієї статті, лише коротко скажемо, що єзуїти відкривали по усій Європі при своїх монастирях безліч учбових закладів. Причому, викладання там велося на найвищому рівні. Але не слід думати, що тільки богослов'я вивчалось в цих школах: астрономія, географія, історія, археологія, граматика, поетика, арифметика... Крім того викладалось етика і естетика.

Відомо що кожна релігійна конфесія переслідувала мету – «охопити» якомога більше населення і забезпечити свій «вплив» на території і це принесло непогані «плоди» економічні, десятина від прибутків прихожан, і духовні – тому і досі по усій Україні височіють величезні і прекрасні будівлі (правда, у різному ступені збереження) – це результат очевидного окатоличування тих часів. Перша єзуїтська колеґія на українських землях була відкрита 1575 в Ярославі (1575–1773; нині місто в Польщі; тут учився свого часу і Б. Хмельницький). Упродовж 16–18 ст. були засновані й діяли також колеґії в містах Львів (1608–1773), Луцьк (1608–1773), Острог (1626/27–1773), Бар (1646–66, 1749–73), Фастів (1625; 1647–48 переведена до Києва), Переяслав (1636–48; нині м. Переяслав-Хмельницький), Кам'янець (1610–72, 1700–73; нині м. Кам'янець-Подільський), Бердичів (кармеліти заснували в 1627, в 1917 р. передано єзуїтам), Вінниця (1630–48, 1732–73), Ксаверів (1647–48; нині село Малинського р-ну Житомир. обл.), Кросно (1631–1773), Перемишль (1626–27, 1654–1773; обидва міста в Польщі), Овруч (1685–1773), Красностав (1688–1773; нині Польща), Самбір (1702–73), Станіслав (1716–73; нині м. Івано-Франківськ), Житомир (1747–73), Кременець (1712–73)[2]. Слід відразу відмітити, що після того, як 21 липня 1773 папа Климент XIV буллою «*Dominus ac Redemptor*» розпустив орден єзуїтів, маєтності ордену та їхні школи в Речі Посполитій були описані та передані у відання Едукаційної комісії 1773–1794¹⁷.

На Е.к. покладалося реформування системи освіти після ліквідації 1773 Єзуїтського ордену, в руках якого зосереджувалося управління шкільною освітою як у Речі Посполитій, так і в інших католицьких європейських країнах. Е.к. перебрала у своє розпорядження єзуїтські маєтності, щоб використати їх для організації освітньої справи. До Е.к. входили церковні та політичні діячі. Згідно з пропозицією Е.к., територія Речі Посполитої поділялася на 10 навчальних округів, з них два – Вінницький і Волинський – були на українських землях, які входили тоді до складу Речі Посполитої. Освіта була 3-ступеневою: найвищий щабель займали дві головні школи – Краківський університет, заснований у 1364 р. та Віленська академія (Вільнюський університет, заснований 1579 року польським королем Стефаном Баторієм як Віленська академія на базі єзуїтського Віленського колеґіуму), які також були реформовані й стали світськими навчальними

¹⁷ ЕДУКАЦІЙНА КОМІСІЯ 1773–1794 (Komisja Edukacji Narodowej) Комісія народної освіти – державна освітня інституція в Речі Посполитій, утворена з ініціативи короля Станіслава-Авґуста Понятовського і затверджена сеймом 15.10.1773, перше в Європі міністерство освіти

зкладами з обов'язковим вивченням природничих наук. На українських землях на основі єзуїтських і василіанських шкіл було утворено 2 окружні (Вінниця, Кременець) та 11 підокружних шкіл. Е.к. ініціювала відкриття парафіяльних шкіл, які поділялися на малі й великі (лише останні давали учням достатню підготовку для продовження навчання в середніх школах).

Річ Посполита однією з перших в Європі під впливом ідей Просвітництва доби розпочала реформу освіти, яка мала відповідати новим потребам суспільного розвитку. Е.к. започаткувала польську школу, яка перебувала під егідою держави. Проти реформ виступила частина консервативно налаштованих магнатів, шляхти та духовенства. Втрата державності внаслідок поділів Польщі 1793 і 1795 не дала змоги завершити реформу. Її основні засади розвивалися в школах Варшавського князівства. На українських землях, що відійшли до Російської імперії, реформи освіти продовжувалися Віленським учбовим округом.

На початку ХІХ століття в Правобережній Україні практично не було російських навчальних закладів. До заснування перших університетів і шкіл на землях України долучилися польські, російські і австрор-угорські піддані.

У 1661 році король Речі Посполитої Ян ІІ Казимир підписав диплом, яким надавав Львівському єзуїтському колегіуму «гідність академії і титул університету». В ХІХ ст. російський уряд дозволив відкрити університети в Харкові (1804), Києві (1834) та Одесі (1865). У 1875 році указом імператора Австро-Угорщини Франца Йосифа засновано Чернівецький університет. Ці вузи швидко здобули славу потужних науково-освітніх центрів і зберігають її понині. Доречі Національний університет «Львівська політехніка» був створений як Реальна школа у Львові декретом австрійського імператора Франца І у 1816 р. і наголошено, що відкриття у місті Лембергу (Львові) Цісарсько-королівської реальної школи здійснено з метою задоволення навчальних потреб місцевого населення. Утримувалась технічна школа за кошти нововведеного місцевого промислового податку.

А далі ми можемо бачити як відбувалася непросте становлення освітніх закладів на етнічних українських землях і проходило це в умовах боротьби.

2. Російський царизм проти польського освітництва (едукації/edukacja) та заміна його російською системою освіти на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ століття).

Роль особистостей українця Василя Каразіна (1773-1842) та поляка Тадеуша Чацького (1765-1813) в організації освіти на українських землях.

Про цей період канадський історик, представник української діаспори, І. Левкович писав: «Московський уряд їхав на українському возі польським конем; він правив поляками, а поляки – українцями» [3]. А коли велась мова про захист кріпацтва (а кріпаками на своїх етнічних землях звичайно ж були українці), то росіяни і поляки швидко порозумілися між собою (звичайно ж за рахунок українців). Але зерно освіти вже було посіяне, воно проросло і світ отримав освічених українців, як одну із найосвіченіших націй світу.

У 1802 р. російським імператором передбачалося відкриття в Росії шести університетів: у Москві, Петербурзі, Харкові, Вільно (м. Вільнюс), Казані, Дерпті (м. Тарту). При цьому Харківський університет мав менше шансів з причини відсутності хороших шляхів сполучення та неможливості налагодити добре поштове сполучення; засвідченням сучасників, лише В. Каразін міг цьому протистояти [4, с. 264]. Організаційний талант Василя Назаровича Каразіна розраховував на підтримку тодішнього візитатора Віленського навчального округу князя Адама Єжи Чарториського¹⁸, який був зобов'язаний В. Каразіну науковою співпрацею [4, с. 265]. Тому, не

¹⁸ Адам Єжи Чарториський (14.01.1770 – 15.07.1861) [рис.7-1] – польсько-литовський князь, польський освітній, російський політичний діяч. Близький радник царя Олександра І, міністр закордонних справ Російської імперії (1804-06). Під час польсько-литовського повстання 1830-31 – голова тимчасового повстанського уряду, який намагався відновити Польщу в старих кордонах. Маючи приятельські стосунки з царем Олександром І, використовував їх для польської справи. Був на посаді куратора Віленської шкільної округи. Його близьким співробітником був Тадеуш Чацький. Завадив реалізувати план вихованця Києво-Могилянки графа Петра Завадовського.

дивлячись на сильну опозицію щодо створення університету в Харкові і пропозиції заснувати його в Києві, де вже кілька років працювала гімназія, А. Чарториський на засіданні освітньої комісії (прообраз Міністерства освіти Росії) при імператорі Олександрові I наполіг на першості Харкова і досяг успіху. Якби Василь Каразін не відкрив університет у Харкові, доля міста була б геть іншою, вважає більшість сучасних істориків. Ймовірно, Харків так і залишився би провінційним невеличким містечком. Університет зробив його освітнім та науковим центром. Каразіну належить понад 60 статей, надрукованих в різних журналах: «Віснику Європи», «Українському віснику», «Харківських губернських відомостях» і інших. Він автор ряду важливих відкриттів у галузі техніки, хімії, агрономії, селекції тощо. Йому належать винаходи у галузі селітроваріння, винокуріння, накопичення електроенергії у верхніх шарах атмосфери, використання азоту з атмосфери тощо. Зокрема, він синтезував перший штучний алмаз за шість років до того, як це було зроблено у Франції. Найбільш видатні його праці - статті по метеорології.

Долі двох визначних просвітників – Тадеуша Чацького та Василя Каразіна у сфері вищої освіти склалися по-різному. Обое просвітники прагнули до створення у своєму краї вищих навчальних закладів – один завдяки імператорському указові (університет у Харкові), інший – всупереч останньому (Волинський ліцей у Кременці) [4, с.264, 265]. Дворянство, шляхта правобережних губерній та козацькі старшинські роди Слобожанщини, зорганізовані ними, надали фінансове підґрунтя для діяльності навчальних закладів цих регіонів України на довгі подальші роки.

Основною формою добродійної допомоги системі тодішньої вищої освіти України стали так звані «едукативні фонди». Завдяки невтомній бурхливій діяльності Тадеуша Чацького Кременецький (Волинський) ліцей отримав найбільший едукативний фонд від заможних представників польської громади Волині і за неповних 10 років на початку XIX ст. піднявся до рівня ліцею. На Лівобережжі України просвітницькі традиції так званої «Південно-Західної Росії» виділялися досить скупі капіталовкладення хоча й передбачали збереження наявної системи освіти, яка розвивалася протягом кількох століть (починаючи з єзуїтських навчальних закладів XVIII ст.). Аналогічне фінансування було й на розвиток народної освіти в Правобережній Україні з боку уряду Росії.

(1738—1812) відкрити у Києві університет для боротьби з полонізацією краю.

Олександр I призначив Т. Чацького генеральним візитатором згаданих губерній, що стало початком формування системи едукативних фондів. Для влаштування волинської гімназії у Кременці у 1803 р. було зібрано 415 455 злотих (близько 62 320 руб.) [5]. Т. Чацький став справжнім проповідником добродійності. Його промови й звертання, аргументовані й патріотичні, дали змогу зібрати таку кількість едукативних фондів, що за 10 років дозволило відкрити 85 прихідських училищ на Волині, 26 – на Поділлі, 15 – в Київській губернії [5].

Тадеуш Чацький багато зробив, щоб залучити у ліцей видатних викладачів з Кракова, Вільно, Варшави, Відня. Серед них – Йоахим Лелевель – значний польський вчений та громадський діяч, Олександр Міцкевич – брат поета Адама Міцкевича, Евзебіуш Словацький – батько іншого польського поета Юліуша Словацького та ін. З Австрії приїхав професор ботаніки та зоології В. Бессер, дійсний член Віденської Академії мистецтв Йозеф Пічман.

Історик М. Володимирський-Буданов у 1884 р. писав: «Кременецький ліцей став вінцем, що завершував будову просвітництва, збудовану Чацьким. За його ідеєю, це був... заклад найвищого рівня в краї для всіх інших його навчальних закладів» [6].

3. Волинь і Тадеуш Чацький

Родове дерево шляхтичів Чацьких корінилося у Великопольщі. Архівні джерела стверджують, що Міхал із села Чача був учасником конфедерації шляхти.

Польський дослідник Михайла Ролле ще в 1913 р. писав: «Меч і плуг стали товаришами Чацьких, рицар і селянин поєдналися гармонійно для величі Батьківщини і родини, коли справи публічні потребували здорової досвідченої ради, вони покидали домашній затишок і поспішали до сеймиків і сейму...» [7].

А рід Чацьких на Волині започаткував прадід Міхала — Войцех Станіслав. 1673 р. він як хорунжий відзначився у битві під Хотиним¹⁹, а згодом одружився з Катажиною Загоровською і прийняв у власність містечко Порицьк (нині село Павлівка Волинської області). Із 1694 р. воно стало гніздом родини Чацьких.

Саме в Порицьку 28 серпня 1765 р. народився Тадеуш Чацький, який став четвертою дитиною в сім'ї. Сім'я Чацьких належала до багаті землевласницької еліти Волині. Коли Тадеушу заledве виповнилося три роки померла мати. 1767 р. росіяни засудили його батька строком на шість років за протест проти рівноправності дисидентів, російська влада конфіскувала порицький та інші маєтки Чацького, а мати через рік після арешту чоловіка померла. Батько Тадеуша за агітацію проти запровадження в Польщі рівних прав для іновірів ще п'ять років перебував під домашнім арештом у Бродах. Сестри Розалія й Антоніна провели цей складний час в Угорщині під опікою їхнього родича Міхала Вельгорського. Російська влада не дозволила батькові опікуватися її похороном і бути присутнім на жалобній церемонії. З часом, вже за царювання Павла I, Чацькому вдалось повернути конфісковане майно. Тому дитинство дітей Чацьких проходило без батьків і їх любові. Грунтовну початкову освіту Тадеуш осягав удома та з допомогою вчителя-єзуїта, коли разом з старшим братом Міхалом п'ять років виховувався в дядька (по батьковій лінії) Францішека в Гданську. В родинному маєтку була величезна бібліотека з 20 тис. книжок і 146 тис. різних історичних документів[8]. Біографи зазначають, що хлопець був працьовитий, мав добру пам'ять, любив читати, тому не дивно що самоосвіта була головним чинником його ерудованості з літератури, права, латини, німецької та французької мов. Він, не навчаючись у жодному університеті, лише завдяки наполегливій праці й бажанню став одним із найосвіченіших людей того часу, а знання отримане після вивчення класиків зробило його талановитим оратором та творцем освітніх закладів Волині і не тільки. Гарний родинний палац складався з двох чудових будівель збудованих навпроти один одного. Поряд було глибоководне озеро овальної форми діаметром понад 500 м з чистою водою, яку приносила річка Луга, притока річки Західний Буг [рис.1, 2, 3].

Тадеуш та його старший брат Міхал потрапили під опіку дядька Францішека, і він забрав обох племінників на п'ять років у м. Гданськ. Вірогідно в саме цей період життя сформував відношення Тадеуша до знань, освіти та науки взагалі. Потім, коли дядько Францішек і його дружина Кунегунда повернулися до свого рідного містечка Боримель Дубенського повіту, після першого поділу Польщі в 1772 р., де з ними жили Міхал і Тадеуш [рис. 4, 5]. 1773 р. хлопці повернулися до рідного містечка Порицьк, яке знаходиться на відстані 65 км від Боримля (Порицький і Боримельський палаци Чацьких були повністю зруйновані і зараз їх не існує). Тут Тадеуш продовжив домашнє навчання. Колишній єзуїт Фаустин Гродзинський навчав обох братів класичних мов, права та французької мови, а виходець із Вармії Мартін Гербер – німецької мови. Найбільше Тадеуш захоплювався вітчизняною історією. А найпершим досягненням малого Тадеуша було в відкриття сільської школи коли йому було 12 років в с. Порицьк. Він випросив у батька невеличкий будиночок, поселив у ньому вчителя Ф. Святковського і учнів — дітей домашньої прислуги та бідняків Порицька і утримував школу на гроші, які видавалися йому на розваги. Школа була в одному з цих будиночків поблизу палацу Чацьких, зі сторони якого зроблена ця світлина [9, рис. 6]. Ліворуч на світліні [рис. 6] видно католицький парафіяльний костел (його зараз не існує, він був повністю зруйнований) там поховано видатного земляка. Про це читаємо в «Географічному словнику Королівства Польського та інших країв слов'янських» у статті про Порицьк: «У костелі є фамільні гроби графів Чацьких, і тут спочивають останки Тадеуша Чацького..., які у 1877 році ... перекладені в нову труну» [рис.11]. В 1943 р. порицький костел був підірваний і спалений під час українсько-польського протистояння. Доля гробниці і де зараз поховані останки тіла Тадеуша Чацького невідомі [12].

В 20 річному віці, 4 січня 1785 р. Тадеуш Чацький отримав від короля Станіслава Августа привілей на побудову в Порицьку друкарні, де згодом друкувалися навіть єврейські книги.

¹⁹ Битва під Хотиним в 11.11. 1673 р. - між військами Османської імперії та Речі Посполитої, завершилася перемогою об'єднаних сил Речі Посполитої (Ян Собеський) та литовського війська (Михайло Казимир Радзивил).

Займався він і господарськими справами: 16 травня 1787 р. одержав привілей на проведення крім давніх ярмарок ще семи нових. Для закладки парку на садибі найняв садівника-іноземця. У 1786-92 рр. Тадеуш Чацький працював у Комісії казначейства коронного (Komisji Skarbu Koronnego); ґрунтовно вивчивши стан економіки Польщі, подав сеймові ряд проектів реформ. Служба не була легкою. Т. Чацький нарікав, що йому доводилося працювати з людьми, «найхарактернішими рисами яких були егоїзм, необізнаність, заздрість і намагання перешкодити найкращим намірам», писала польська дослідниця Дановська [13].

У 1781 р. Т. Чацького направили практикантом у суд м. Варшави. Перебування в столиці було доброю нагодою ознайомитися з багатими збірками бібліотеки Залуських. У 1786 р. за рішенням сейму був направлений на роботу в Комісію коронного скарбу [рис. 7]. Як представник казначейства, у складі польської делегації брав участь у переговорах із пруською стороною щодо підписання міждержавної торговельної угоди (1790). У 1792 р. залишив державну службу. Будучи власником великих маєтків і значних угідь, зайнявся господарськими справами. Звинувачений в участі у повстанні Т. Костюшка, був позбавлений маєтків, які, щоправда, пізніше були повернуті йому імператором Павлом І. У 1801-1803 рр. здійснив кілька приватних наукових подорожей стародавніми польськими містами Помор'я.

У 1803 р. Чацького призначають візитатором (інспектором) шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній. Глибока ерудиція, помножена на працьовитість і прихильність монарха, – була доброю основою для реалізації планів та ініціатив у довіреній галузі. Чацький організує та відновлює школи в багатьох містах і містечках – Володимирі, Луцьку, Клевані, Дубровиці, Бердичеві, Житомирі, Вінниці, Барі; створює систему так званих фундушів (фондів) для підтримки навчальних закладів заможними людьми, насамперед шляхтою. Впродовж десяти років діяльності Чацького, завдяки особистому втручання, промовам, зверненням, на добротинні внески було засновано дві сотні шкіл та училищ [рис. 8]. Його працею було знайдено здібні учителі, оновлено і приведено у відповідність до тогочасних вимог систему викладання, забезпечені гідні умови проживання наставникам, полегшено навчання дітям із незаможних родин і засновано у краї такий навчальний заклад, де б усі охочі могли здобути вищу освіту. Найвдалішим освітнім проектом Тадеуша Чацького стало створення 1805 р. в Кременці Вищої Волинської гімназії, яку згодом російська влада перетворила на лицей (1819). Крім пожертв добротинців, засновник вклав у цю справу дві третини власного капіталу. До організації гімназії долучився відомий польський філософ, правник, громадський діяч, автор польської конституції 3 травня 1791 р. Гуго Колонтай, уродженець Південної Волині.

Апогеєм діяльності Т. Чацького стало створення Кременецької гімназії. Тому не дивно, щої в 1809 весь її колектив одностайно підтримав ініціативу князя А. Чарторийського про встановлення у гімназії мармурового погруддя засновника навчального закладу та вручення йому пам'ятної золотої медалі з написом: «На пам'ять від вдячних волинських громадян». Сьогодні в енциклопедії ВІКІПЕДІЇ дається 56 посилань на його праці, які стосувалися різноманітних тем, основні з яких: «Про назву України і початок козаків», «Про литовське і польське право», «Картина панування Зигмунта Августа», «Польська статистика», «Про десятину», «Про євреїв», «Про монетну справу в Польщі та Литві», «Чи було право римське основою права польського?», «Про циган», «Про татар» та ін.

Завдяки своїй невтомній діяльності Т. Чацькому вдалося підняти рівень освіти, хоча й навчання велося на польській мові, на значно вищій щабель і вона стала доступною для широкого загалу. Тисячі хлопських дітей, які зпочатку вчилися читати й писати польською в парафіяльних школах, стали потім авангардом національних культур – української, литовської, білоруської. Цитита Т. Шевченка з Даниляка.

На початку 1813 р. Т. Чацький, отримавши звістку про приїзд в округ князя А. Чарторийського, виїхав на зустріч із ним у Дубно. Там він раптово захворів і 8 лютого помер. Уже 9 лютого делегація викладачів гімназії звернулася до його дружини з проханням дозволити поховати серце її чоловіка в гімназійному костелі. [11].

Цікаву інформацію про життя Тадеуша Чацького наводить його одноліток польський дослідник Михайло Ролле (1765-1836): «Т. Чацький восени 1796 р. їздив разом з десятками найвпливовіших і найбагатших польських шляхтичів Правобережжя на коронацію Павла І до

Москви. Ця церемонія перетворена була на показову демонстрацію службової ревності нових підданих. У 1807 р. після визволення від «добровільно-примусового» харківського «ув'язнення» Т. Чацький живе у Петербурзі, ласкаво прийнятий царською родиною – Олександром I та його матір'ю, міністром В. Кочубеєм та рядом інших відомих російських сановників, від яких охоче приймає добровільні пожертви на Кременецьку гімназію» [10].

29 липня 1805 р. імператор Олександр I висловив йому подяку за старанність у справі заснування гімназії, а у серпні того року підготовлені спільно з Г. Коллонтаєм статuti вийшли під назвою: «Рескрипт його імператорської величності Олександра I до Тадеуша Чацького, таємного його імператорської величності радника, інспектора шкіл губерній Волинської, Київської і Подільської, кавалера ордена Білого орла і Св. Станіслава, і статuti для Волинської гімназії» [Рис. 9].

4. Про місце поховання видатних просвітителів Чацького та Каразіна

А що ж з пам'ятниками видатним просвітителям Т. Чацькому та В. Каразіну?

Сьогодні візитівкою села Павлівка є озеро, річка Луга, пивний завод, рибні стави, ... За 250 років річка, озеро, стави трохи обміліли, але майже не змінилися, а от палаців Чацьких, католицького костелу в с.Порицьк (Павлівці) після Світових Воєн 1-ї та 2-ї більше не існує.

Пам'ятника великому просвітителю Європейського рівня Тадеушу Чацькому у с. Павлівка на жаль не становлено, сьогодні ні сімейного склепу, ні могили також не існує. Це сумно, соромно і до цього варто привернути увагу громадськості. Далеко від місця народження і поховання Тадеуша Чацького в м. Житомир на березі р.Тетерів є скеля, яку вже майже 200 років називають голова Чацького [рис. 12].

У 2003 р. президентами України та Польщі було вибрано і узгоджено місце на українській землі, де доречно встановити пам'ятник вшанування пам'яті загиблих під час українсько-польського протистояння. Цим місцем стало село Порицьк (Павлівка) дата – 11 липня 2003 р. Минуло 60 років від моменту загибелі польських мирних громадян в католицькому костелі села.

Президенти відкрили монумент який закликає нас до взаєморозуміння та примирення. Тут і в багатьох інших місцях Волині, в 1943 р. мали місце трагічні події українсько-польського протистояння. Президенти підписали спільну заяву, помістили її в капсулу, яку поклали до підніжжя пам'ятника «Пам'ять – скорбота – єднання» [Рис. 10]. Якщо є взаєморозуміння і примирення, то минуле має єднати, а не роз'єднувати.

Але, ні польські, ні українські найвищі посадовці не спромоглися вшанувати пам'ять найвидатнішого поляка, який народився та похований в с. Порицьк. Це Тадеуш Чацький, який вніс неоціненний вклад в освіту, мир і процвітання цих двох націй через їх освіченість. Адже сотні шкіл відкритих, вдосконалених ним склали величезну силу, що в принципі визначають долю і побут народів та держав.

Школа в творені долі народу являється могутньою силою і той хто створював школи і приніс освіту народу здійснив великий вплив на розвиток цього народу. Відомо, що Василь Каразін помер в 1842 р. у віці 68 років в м. Миколаїв, на його могилі було споруджено склеп [рис13]. На жаль, догляду за місцем поховання В. Каразіна за часів СРСР не було і склеп був сплюндрованим, приміщення використовували місцеві безпритульні для ночівлі. У вересні 2010 р. громадськість виправила це становище і силами представників Харківського державного університету ім. В. Н. Каразіна [Рис. 14] та Чорноморського гуманітарного університету ім. П. Могили було зроблено ремонт склепу. Шефство над захороненням взяли студенти Чорноморського гуманітарного університету ім. П. Могили та учні ЗОШ № 29 м. Миколаєва. На обеліску склепу викарбувані деякі факти його видатної біографії як це написано у ВІКІПЕДІЇ: «Винуватець заснування у Росії Міністерства народної освіти, засновник Харківського університету, фундатор і правитель Філотехнічного товариства, ... запроваджувач квітучої торгівлі та добробуту громадян у м. Харків; природознавець, який подав перший думку про можливість зробити з метеорології науку точну, корисну для людей; почесний член різних вчених товариств, російських та іноземних».

На честь Каразіна названо астероїд 6547 Василь Каразін.

Адам Чарторийський

Рис. 2. р. Луга

Рис. 4. Оз. Павлівка

Рис. 3. Дім Чацьких

Рис. 4.

Рис. 5. Боремель. Руїни палацу Чацьких

Рис. 6. Крем'янець. Крем'янецький ліцей

Рис. 7. Порицьк. Вулиця від палацу Чацьких

832

Por

ce, odl. od Kalisza 15 w., ma 25 dm., 216 mk. Powstała w późniejszych czasach; w XVI w. i na początku XVII nie istniała.

Pory, wś szl. nad jez. Pory, pow. wileński, w 2 okr. pol., o 42 w. od Wilna, 4 dm., 27 mk. katol.

Poryck, mko nad rz. Ługa, pow. włodzi-mierski, okr. pol. Łokacze, gm. P., prześlicznie pośród łąk położona, o 26 w. na pld.-wsch. od Włodzimierza, o 17 w. od Mikulicz odległe. W 1870 r. było tu 171 dm., 583 mk., w tej liczbie 56% żydów, cerkiew, kościół par. kat., szkoła żydowska i miejska, 22 sklepy, 13 rzemieślników, 2 jarmarki, browar, garbarnia i cegielnia; st. poczt. Kościół kat. p. w. św. Trójcy i św. Michała, kosztem Szczęsnego Czackiego na miejsce pierwotnego z 1405 r. wzniesiony, posiada piękne freski, odnowione w 1856 r. staraniem ks. prałata Chodykiewicza, kosztem rodziny Czackich linii poryckiej. W kościele tym są groby rodzinne hr. Czackich i tu też spoczywają zwłoki Tadeusza Czackiego, które w 1877 r. staraniem hr. Tadeusza Maryana przełożone zostały do nowej trumny. Parafia kat., dek. włodzi-mierskiego, ma 664 wiernych i kaplicę na cmentarzu w Myszowie. Nad jeziorem znajdują się dwa obszernie pałace piętrowe, zbudowane przez dziada dzisiejszego dziedzica, starostę nowogródzkiego w 1806 r. W P. urządzone jest wyleganie na 12,000 jaj pstrągów i 30,000 jaj siei do zarybiania miejscowego jeziora, dalej dwa stawy wyrostowe i jeden stawek główny. Jezioro i 4 wodozbiory napełnione wodą rz. Ług, mają razem 61 mr. i 220 pr. przestrzeni, przy największej głębokości 5-78 sażni. Jest to starożytna osada, nadana z innymi dobrami przez w. ks. Witolda III (Eliaszowi) Wiaczkiewiczowi, za wierną jego służbę. Dokument nadawczy ogłoszony został w Starożytnej Polsce (t. II: 1418-1419). W rodzinie Illniczów pozostawał P. do 1500 r. Fiedor, syn Wasila Korybuta kn. Zbaraskiego, pojawiwszy około 1500 r. za żonę Illniczankę, stał się protoplastą rodu ks. Poryckich. Syn ich Aleksander wyjednał w 1557 r. przywilej, w którym wyraża się Zygmunt August, iż mając wzgląd na klęskę ognia dotknięte miasto Poryczko, należące do Aleksandra Poryckiego ze Zbaraza, uwalnia je na lat 10 od opłaty wszelkich myt i ceł, wyjąwszy od pogranicznych. Ks. Aleksander miał z Uchańskiej 5 synów: Michała, Piotra, Macieja, Jana (zmarłych bezpotomnie) i Aleksandra, któremu Anna Hornostajówna, podkomorzanka kijowska, powiła jedyną córkę Zofią Izabelę. Ta przyniosła P. w wianie Krzysztofowi Koniecpolskiemu w wdzie bełskiemu; ich zaś córka Helena, wydana około 1640 r. za Jędrzeja Zahorowskiego, podsejduka Łuckiego, otrzymała w posagu dobra poryckie.

Por

W 1694 r. odziedziczył P. Wojciech Czacki, chorąży wołyński i stała włodzi-mierski, ożeniwszy się z Katarzyną Zahorowska, córką Stefana, kaszt. wołyńskiego. W P. urodził się d. 28 sierpnia 1765 r. Tadeusz Czacki, stała nowogródzki. W 1786 r. d. 4 stycznia otrzymał Szczęsny Czacki od króla Stanisława Augusta przywilej na założenie drukarni a d. 16 maja 1787 r. przywilej odnawiający dawne jarmarki i przyczyniający 7 nowych. Podług taryfy z 1775 r. liczono w mieście 138 dm. Był tu piękny księgozbiór, z którego część dotyczącą dziejów polskich po śmierci Tadeusza nabyto do Puław za 15 000 czer. zł. W d. 11 kwietnia 1831 r. pod P. stoczył walkę Dwernicki z przednią strażą gen. Rydigiery, złożoną z pułku dragonów. Opis P. pomieścił Wiek w 1835 r. Nr. 231 i nast. Wzmianki o P. zawierają dokumenty ogłoszone w Pamięt. Kij. Arch. Kom., t. IV, cz. 2: 118, 132, 141 i w Arch. J. Z. R., cz. V, t. 1: 81, 84, 85. J. Krz.

Porycze, 1.) wś włośc., pow. oszmiański, w 4 okr. pol., gm. Wołożyn, okr. wiejski Kibudzie, 14 dusz rewiz. 2.) P., fol., pow. święciański, w 2 okr. pol., gm. Zabłociszki, okr. wiejski Cejkinie, własność dawniej Kwintów, następnie Cywińskich.

Poryduby, ob. *Paryduby*, wieś, pow. kowelski.

Poryjowa al. *Na Poryjowie*, fol. na obszarze dwor. Majdanu, w pow. husiatyńskim.

Porynga 1.) al. *Parynga*, mko i dobra, pow. święciański, w 2 okr. pol., gm. Daugieliszki, okr. wiejski Michałowo, o 6 w. od gminy, 8 w. od Melegian, 22 w. od Święcian a 99 w. od Wilna. Mko ma 28 mk. rz.-kat. (15 męż. i 13 kob.) i kapl. kat. par. Melegiany, w 1819 r. z muru wzniesioną przez ówczesnych właścicieli majątku Bobryńskich. Do figury Ukrzyżowanego Chrystusa, w ołtarzu będącej, lud ma nabożeństwo, uważając ją za cudowną, chociaż na to nie ma potwierdzenia władzy dycezyjalnej. W kaplicy tej odprawia się co piątek nabożeństwo przez kapłana przyjeżdżającego z Melegian, w dzień zaś Serca Jezusowego i oktawę onego zbiera się lud tysiącami z bliższych i dalszych parafii, składając w niemałej ilości ofiary. Kaplicę tę, od dawnych czasów dość zaniedbaną, odnowił należycie proboszcz melegiański ks. Sobolewski i utrzymuje ją w przyzwoitym stanie. Dobra P. należały dawniej do Bobryńskich, obecnie do Waleryi Cywińskiej. 2.) P., zaś. szl. nad pot. Rynga, pow. święciański, w 2 okr. pol., o 27 w. od Święcian, 1 dm., 6 mk. kat. 3.) P., ob. *Makniszki*, wś, pow. święciański.

Poryngowie, dawna nazwa folw. *Cygany* (ob.), w pow. szawelskim.

Poryte 1.) al. *P. Izdebnę*, wś kośc. i fol.,

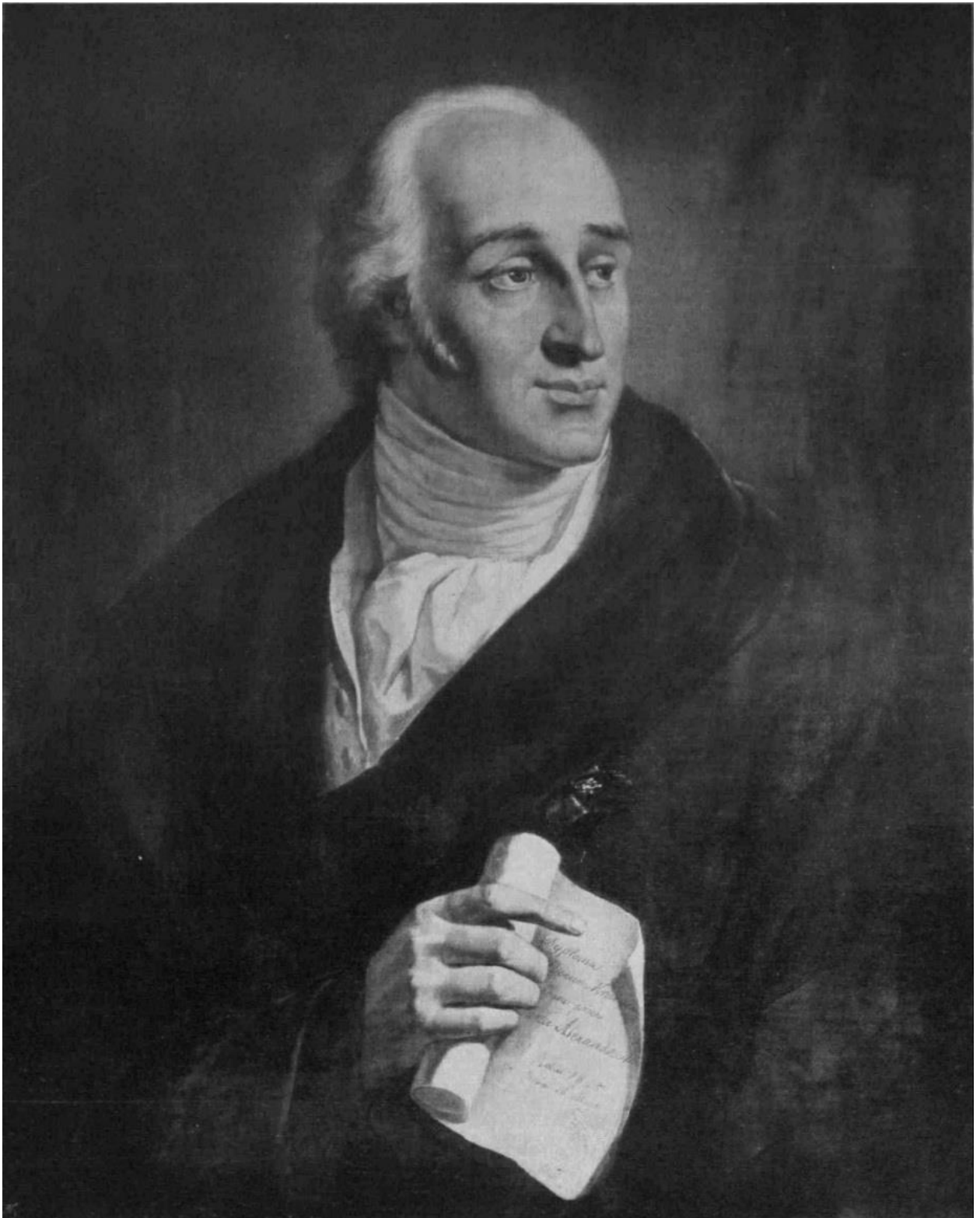

Рис. 9. Тадеуш Чацький в молодості

Рис. 10. Тадеуш Чацький. Варшвський музей

Рис. 11. Голова Чацького

Рис. 12.

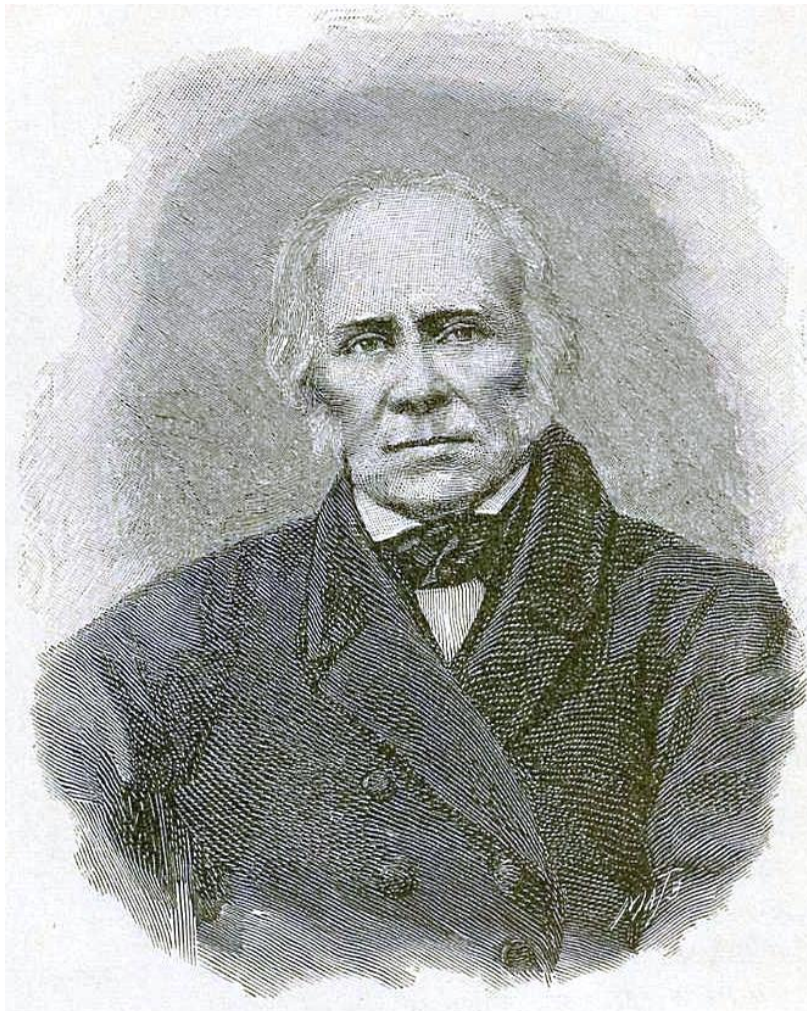

Рис.13. Василь Каразін

Рис. 14. Могила-склеп Василя Каразіна

Рис. 15. Харківський університет імені Василя Каразіна

Джерела та література:

1. Українська правда. 27.02.2011 р. Історик Тімоті Снайдер: "Україна була найбільш смертоносним місцем". Світлана Пиркало. Історична правда <http://www.istpravda.com.ua/articles/4d6996000bc90/>
2. Кіку В. А. Єзуїтські школи [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Ezuitski_shkoly (останній перегляд: 23.02.2019)
3. Левківський М. В. Велика Волинь у її історичній ретроспективі // Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред.проф. Левківського М.В. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. – С. 11.
4. Тихий Н. Васильй Назарович Каразин // Киевская старина. - №2. – 1905. – С.264
5. ДОБРОЧИННИСТЬ ЯК ЧИННИК ФІНАНСУВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ. Н. А. Сейко <http://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=2ahUKEwjkwrij1ZzhAhXExMQBhbYpDZoQFjAAegQIARAB&url=http%3A%2F%2Fprints.zu.edu.ua%2F4590%2F1%2F%25D1%2581%25D1%2582%25D0%25B0%25D1%2582%25D1%2582%25D1%258F%25D0%25BF%25D0%25B5%25D1%2580%25D0%25B5%25D1%258F%25D1%2581%25D0%25BB%25D1%2584%25D0%25BD%25D0%25B0%25D0%25BD%25D1%2581%25D1%2583%25D0%25B2.pdf&usq=A0vVaw2OxZalMuBXMlIPuZPF7OgS>
6. Буданов М.Ф. История Императорского университета св.Владимира.– К. – 1884. – С.37.
7. Rolle M. (1913). W setna rocznice zgonu odnowicela I reformatora polskiego szkolnictwa.
8. Благородний Чацький. Роман Янкель. Дзеркало тижня. Випуск № 5, 8-15 лютого. <https://dt.ua/history/blagorodniy-chackiy.html>
9. Пушкар Наталія. Порицьк і Тадеуш Чацький. <http://volodymyrmuseum.com/istorychni/190-porytsk-i-tadeush-chatskiy>
10. Rolle M. Tadeusz Czacki i Krzemieniec. – Lwow, 1913. – S. 20
11. Даниляк П. Г. Тадеуш Чацький та його роль у розвитку освіти на Правобережній Україні // Український історичний журнал, № 2, 2009, С. 51-66.
12. Волинських археологів просять віднайти та перепоховати тіло Тадеуша Чацького. <https://www.volynnews.com/news/society/volynskykh-arkheolohiv-prosiat-vidnayty-ta-perepokhovaty-tilo-tadeusha-chatskoho/>
13. Danowska E. Tadeusz Czacki 1765–1813 na pograniczu epok i ziem. – Kraków, 2006. S. 99.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.20.12>

УДК 929.7 (477) : 82

Наталія Пушкар

«Перший вінок» і «Рідне слово» – перлини національного відродження України

Одним з важливих елементів історичних досліджень є вивчення джерел. Лесезнавча філокартія складає окрему археографічного матеріалу доступного сучасним науковцям. В Україні зберігся досить потужний пласт документальних листівок, які засобами фоторепродукції зафіксували й зберегли для наступних поколінь не лише місцеві краєвиди й історичний вигляд архітектурних споруд, урбаністичних ландшафтів, але й характеристику соціальнокультурного феномену та міжособистісної комунікації. Починаючи з 1890-х рр. поштова листівка стає важливим елементом міської субкультури. Ця стаття про дві листівки з фондів Волинського краєзнавчого музею, на котрих портрети Олени Пчілки (1849-1930) і Наталії Кобринської (1855-1920) - на одній, на іншій – Леся Українка (1871-1913) з Ольгою Кобилянською (1863-1942). Розміщення по два і навіть по три портретні зображення в обрамленні вишуканих вінєт у стилі модерн на одній просторовій площині характерне для цієї серії, цікавої і пізнавальної. Воно дозволило видавцеві, який походив з династії відомих друкарів і книготорговців, познайомити широкий загал із великою кількістю знаних і маловідомих трудівників на ниві рідного слова. Серед жінок-письменниць у цій серії, крім уже названих, портрети Ганни Барвінок і Марка Вовчка; Уляни Кравченко і Климентини Попович; Михайлини Рошкевич, Марії Загірні і Євгенії Ярошинської; Анни Павлик, Олеси з Бажанських Озаркевич і Ольги з Рошкевичів Озаркевич. На спільному фото Ольги Кобилянської і Лесі Українки (1901 р.) обидві вони – знані письменниці, у розквіті творчих сил і талантів. Це була перша поштівка з портретами щирих товаришок, що вийшла за їх життя. Вона, як і інші, має свою історію. Ці листівки дали можливість зв'язати життя і діяльність багатьох відомих на той час діячів і, зокрема, відомих жінок-письменниць. Стверджено необхідність детального вивчення цього типу джерел.

Ключові слова: Леся Українка, Олена Пчілка, Ольга Кобилянська, Наталія Кобринська, письменниці, листівки.